

У 2009–2010 рр. читачам журналу було запропоновано дві ґрунтовні статті д. е. н., професора, проректора Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана А. М. Колота¹. Ці статті стали важливою віхою у дослідженні теоретико-методологічних засад соціальної згуртованості та соціальної відповідальності суб'єктів економіки та суспільства.

Пропонуємо нашим читачам наступну статтю автора з цього циклу.

Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади

А. КОЛОТ,

доктор економічних наук

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті розглядаються теоретичні засади соціальної відповідальності людини як відображення її органічного зв'язку із суспільством і природою, поєднання в ній біологічної, соціальної і духовної основ.

В статье рассматриваются теоретические основы социальной ответственности человека как отражения его органической связи с обществом и природой, сочетания в нем биологического, социального и духовного начал.

The article describes theoretical basics of social responsibility of a person as a reflection of its integral link with society and nature, combination of biological, social and spiritual basics in it.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, форми вияву соціально відповідальної поведінки людини, моральна та юридична відповідальність.

Проблема соціальної відповідальності людини як відповідальності за свої дії перед суспільством і собою, відповідальності, що асоціюється з багатством внутрішньої культури, давно перебуває в полі зору вчених різних галузей знань — філософії, економіки, соціології, політології тощо. Наголосимо, що ця проблема має комплексний, складний характер, оскільки пов'язана з дослідженням самої природи людини, її духовно-моральних цінностей та форм їх вияву.

На межі двох тисячоліть спостерігається підвищений інтерес до наукових і прикладних аспектів відповідальності в цілому і соціальної відповідальності зокрема, як і до багатьох споріднених, близьких за природою норм і суспільних явищ. Це пов'язано з багатьма причинами, і серед них чи не найголовніша — поглиблення невідповідності між потребою підвищення морально-духовного потенціалу соціуму, з одного боку, і реальним перебігом подій, а саме небажаними змінами у структурі цінностей та соціальних норм поведінки членів суспільства та його інститутів — з другого.

Справді, суперечливий вплив процесів глобалізації на суспільне буття, наростання загроз у різноманітних формах, загострення проблеми збереження людства як такого — ці та низка інших обставин актуалізують значення морально-духовної компоненти в сукупному потенціалі соціуму. Натомість характерною особливістю сьогодення є зниження ролі багатьох підвалин, на які протягом століть спиралися члени суспільства, — соціальних і культурних традицій, родинних зв'язків, віри, авторитету старшого покоління, відповідальності в найширшому її розумінні. Отже, йдеться про глибокі зміни у структурі традиційних цінностей членів суспільства, деградацію або втрату багатьох із них. Проте потенціал цих цінностей не вичерпано, і його необхідно відновлювати та нарощувати задля забезпечення стійкого розвитку суспільства.

Небажані зміни у структурі, ієрархії соціальних норм обумовлюють формування такого становища, коли життєвий шлях індивіда можна розглядати як окремо взятий часовий сегмент, котрий майже не пов'язаний зі спадковістю поколінь. За так званої

¹ Колот А. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкості розвитку суспільства в умовах глобальних викликів // А. Колот // Україна: аспекти праці, 2009. — № 7. — С. 11–19; Колот А. Корпоративна соціальна відповідальність, соціальна звітність та аудит як сучасні інститути і технології соціального розвитку // А. Колот // Україна: аспекти праці, 2010. — № 3. — С. 3–9.

перервної моделі життєдіяльності індивід утрачає традиційні в минулому зовнішні підвалини, а нові створюються вкрай повільно. У результаті соціальні системи втрачають стійкість. На цій глобальній проблемі сучасності акцентують увагу чимало авторитетних дослідників. Так, англійський учений Е.Гідденс у науковій праці «Наслідки сучасності», яка вийшла друком наприкінці ХХ ст., звертає увагу на радикальні зміни у змісті міжособистісних відносин, диспропорції у соціальному розвитку, зміни у структурі цінностей членів суспільства². На його думку, з якою важко не погодитися, для сучасного суспільства характерним є зростання дезорієнтованості людей, джерелом якої є розрив спадковості в системі розвитку соціуму, а також соціальних і культурних традицій³.

Повертаючись до українських реалій, маємо визнати, що соціальна відповідальність у нашому суспільстві й досі не стала домінантою та надійним регулятором суспільного життя, не набула статусу життєво значимої норми. Для сучасного етапу соціально-економічного розвитку характерна парадоксальна ситуація: на тлі проголошеного курсу на розширення економічних свобод та підприємництва, ініціативності тощо спостерігаємо намагання чимраз більшої кількості громадян брати на себе відповідальність лише за власні дії. Водночас наростає прагнення перекласти відповідальність за зміну соціальних умов життєдіяльності на інститути держави та суспільства. Ознакою зниження соціальної відповідальності є ерозія «культури солідарності» як феномена сьогодення. Є всі підстави стверджувати, що в суспільстві набирає сили тенденція, в основі якої — індивідуалізація в найширшому її розумінні. Формами її вияву є намагання членів суспільства розв'язувати свої проблеми самотужки, масові настрої десолідарності, зниження соціальної згуртованості, формування суспільства «індивідів», яке сповідує споживацькі інтереси та мотиви поведінки. За нашою оцінкою, у суспільстві збільшується частка людей, не схильних виявляти жаль, співчуття, допомагати слабким і бідним.

Усе перелічене є свідченням глибокої кризи в системі цінностей, великомасштабних виявів егоцентризму. За такого стану соціальних відносин та тенденцій їх розвитку відбувається реальне звуження відповідальності. Остання і на рівні підсвідомості, і в реальному вимірі дедалі більше сприймається як відповідальність за наслідки дій, котрі суперечать узвичаєним правилам і нормам поведінки, втрачаючи своє морально-духовне, соціальне призначення. Вкрай повільно зростає усвідомлення, що

відповідальність — це не тільки і не стільки обмежувальний чинник поведінки людини, скільки чинник, котрий продукує, утворює, розвиває діяльність людей, цивілізовану їхню взаємодію всередині соціуму.

Незадовільним залишається наукове забезпечення становлення та розвитку соціально відповідальної поведінки. На відміну від концепції «людини економічної», концепція «людини соціальної», зокрема «людини соціально відповідальної», не має всебічного наукового опрацювання. Слід зауважити, що в науковій літературі бракує більш-менш узгоджених формулювань категорій «відповідальність», «соціальна відповідальність», як і інших, що з ними пов'язані. Деякі науковці взагалі не вбачають у цьому проблеми і ведуть пошук ефективних форм соціально відповідальної поведінки, не з'ясувавши попередньо природи цього феномена. Тому не випадковими є зміщення акцентів, плутання причин і наслідків, підміна понять.

Соціальна відповідальність — це складне суспільне явище, комплексна характеристика якого передбачає з'ясування його природи, виокремлення суб'єктів, об'єктів, компонентів (видів), місця в системі цінностей людини та суспільства загалом.

У різних науках, зокрема філософії, соціології, економічній теорії, політології, юриспруденції, соціальній психології, знаходимо різнопланові теоретико-методологічні підходи щодо формування поняття «відповідальність» та похідного від нього — «соціальна відповідальність». Перші пояснення феномена відповідальності містяться у працях античних філософів Платона й Арістотеля. Так, Платон чи не перший поставив питання про відповідальність людини за свої вчинки. Платонівська філософія не давала людині, яка мала порочну душу, надії та спокою. Давньогрецький філософ Арістотель пов'язував поняття відповідальності зі свободою волі і свободою вибору і ставив питання про відповідальність за вчинки, здійснені через незнання, коли можна було передбачити результати своїх дій⁴.

Більш розгорнуте теоретичне обґрунтування цієї категорії знаходимо у працях західноєвропейських філософів XVI–XIX століть, зокрема у публікаціях Т. Гоббса, Дж. Локка, М. Монтеня, Д. Юма, А. Шопенгауера та інших. Названі філософи та їхні послідовники чітко обстоюють ідею взаємозв'язку свободи і необхідності, особистості і суспільства, відповідальності як природного стану особистості і суспільства.

Значущість моральних, етичних якостей людини, її соціально виваженої поведінки та відповідальності перед соціумом широко висвітлювали класики еконо-

²Giddens Anthony. The Consequences Of Modemity / A. Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1990.

³Там само. — Р. 132.

⁴Див.: Арістотель. Соч.: в 4 т. — М.: Мысль, 1984. — Т.4. — С. 105.

мічної теорії. У. Петті з цього приводу, зокрема, писав: «...немає ідеї більш небезпечної, ніж невіра у безсмертя душі, оскільки вона перетворює людину в тварину; вона позбавляє її сумління та страху перед здійсненням будь-якої злої справи, якщо вона тільки в змозі уникнути покарання з боку людських законів,... ця ідея робить людей поживою дурних помислів і бажань, які не можуть бути відомі іншим людям»⁵.

Велику увагу проблематиці соціальної відповідальності людини, її місії як землянина приділяли і нині приділяють релігії світу та духовні вчення.

На сучасну філософію соціальної відповідальності значний вплив справила соціальна доктрина католиків як складова християнського соціального вчення. Початок формуванню цієї доктрини був покладений енциклікою Льва XIII «*Regum Novarum*» (1861 р.). Відтоді кожний з понтифіків оприлюднює звернення до католиків у формі так званих енциклік, в яких акцент робиться на питаннях праці, солідарності, соціальної справедливості, соціальної відповідальності. Майже два десятки соціальних енциклік, кожна з яких присвячена визначеній темі, становлять ядро, основу соціальної доктрини католиків.

Варто зазначити, що в енцикліках, починаючи з найперших, заперечуються економічний детермінізм класика політичної економії А. Сміта з його «невидимою рукою ринку», яка з фатальною неминучістю розставляє все й усіх по нішах ринкової економіки, ідеї К. Маркса з його неминучим крахом капіталістичного способу виробництва, як і засадничі погляди неокласиків, згідно з якими людина максимізує свої вигоди.

Соціальну доктрину, про яку йдеться, можна розглядати як учення, у центрі якого — людина, особистість і такі суспільні цінності, як загальне благо, солідарність, добробут, відповідальність. У документі, який вважається Конституцією католицької церкви, зазначається: «Адже людина — творець, зосередження і мета усього економічного і суспільного життя»⁶.

Теорія і практика відповідальності особистості та інших інститутів суспільства активно розвивається і сьогодні. На цій «ниві» маємо як здобутки, так і безліч поразок. Існує нагальна потреба не тільки і не стільки перегляду багатьох постулатів, що сформувались у цій царині, скільки нового бачення, іншого «прочитання» багатьох положень, суджень, доктрин, концепцій, формування нової філософії, нових параметрів соціальної відповідальності початку нового тисячоліття.

Не можна залишити поза увагою, що в абсолютній більшості публікацій на цю тему домінує роз-

гляд теоретико-прикладних аспектів соціальної відповідальності бізнесу. При цьому соціальна відповідальність персоніфікується з діяльністю вузького кола менеджерів вищої ланки, тобто тих, хто відповідає за підготовку і прийняття стратегічних рішень.

Значно рідше, але зустрічаються публікації, в яких у ролі суб'єкта соціально відповідальної поведінки розглядається держава. Водночас не приділяється належної уваги проблематиці соціальної відповідальності тих суб'єктів, котрі за природою є первинними носіями соціальних якостей і з котрих формуються інші інститути соціально відповідальної поведінки, — родина, трудовий колектив, бізнесова структура, громада тощо. «Соціальну відповідальність, — як справедливо зазначає О. А. Грішнова, — мають усі люди — члени суспільства, як учасники соціально-трудових відносин, як споживачі, як громадяни, як родичі, як земляни ... перед іншими людьми, перед природою, перед самими собою»⁷.

Вважаємо, що розгляд теоретико-методологічних засад соціальної відповідальності слід розпочинати з усвідомлення природи соціально відповідальної поведінки людини.

Звернімося до сучасних формулювань категорій «відповідальність», «соціальна відповідальність» та теоретичних засад виміру соціально відповідальної поведінки людини. Не можна не звернути увагу на те, що в багатьох визначеннях відповідальності остання постає у «вузькому» її розумінні, як набір певних характеристик, дій, якостей людей — носіїв відповідальної поведінки. Так, в одних визначеннях відповідальність тлумачиться як наслідок, здатність передбачати результати своїх вчинків, в інших — це певна якість особистості добровільно погоджувати і творчо спрямовувати свої дії в інтересах прогресу людства.

Не заперечуючи права на існування наведених щойно та інших подібних трактувань, все ж наполягаємо на тому, що поняття «відповідальність» є віддзеркаленням об'єктивних реалій, обумовлених біологічною, духовною, соціальною природою людини, а також досягнутого рівня соціальних відносин їх носіїв. Необхідно зважити й на те, що в наведених визначеннях ідеться виключно про відповідальність особистості перед суспільством, а зворотні зв'язки соціального взаємовпливу не розглядаються.

У цьому плані більш уваженим та конструктивним видається визначення, подане у Філософському енциклопедичному словнику: «Відповідальність — філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний харак-

⁵ Петті У. Экономические и статистические работы / У. Петти. — М., 1940. — С. 57.

⁶ Документи III Ватиканского Собора, Пастырская Конституция о церкви в современном мире. — М.: Паолине, 2004. — С. 3.

⁷ Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку: монографія / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. — К.: КНЕУ, 2010. — С. 192.

тер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого задоволення взаємних вимог, які до них висувуються»⁸. У цьому визначенні йдеться про відповідальність не тільки особистості перед суспільством, а й суспільства перед особистістю.

Відповідальність як феномен людського буття має як біологічний, природний, так і набутий у процесі життєдіяльності характер. Так, інстинкт самозбереження, продовження роду є природженою відповідальністю людини, що звернена на саму себе. У міру становлення особистості, формування її світогляду з'являється набута відповідальність як усвідомлені, діяльністю оформлені відносини та дії, що стосуються як самої людини, так і інших людей, природи тощо. На відміну від природжених інстинктів, які лише віддалено нагадують відповідальність, остання у достеменному її розумінні є результатом розвитку свідомості, мислення і діяльності людини.

Соціальна відповідальність як складова феномена особистої соціально відповідальної поведінки не існує поза діяльністю. Вона формується, виявляється і розвивається лише в процесі діяльності людини. Бездіяльність не містить соціальної відповідальності.

Отже, теоретична конструкція сутності соціальної відповідальності людини має бути відображена:

- а) органічного зв'язку людини із суспільством і природою;
- б) поєднання в людині трьох основ — біологічної, соціальної і духовної;
- в) соціальної діяльності людини та її соціально відповідальної поведінки.

Соціальна відповідальність є елементом суспільного буття, вона має безпосередньо суспільний характер та виникає разом із зародженням людського суспільства. Від появи цього феномена на нього покладено важливу суспільну функцію — регулювання поведінки людей. На розвиток цієї функції, її значущість визначальний вплив справляє поглиблення поділу праці та зростання успішності виробництва. Зв'язки та відносини між членами суспільства, що розвиваються з поглибленням суспільного поділу праці, є об'єктивним підґрунтям взаємозалежності людей і потребують соціально відповідальної поведінки, оскільки зростає взаємозалежність людини і суспільства.

Оскільки питання щодо природи соціальної відповідальності й досі має дискусійний характер, необхідно навести додаткові аргументи та обґрунтування нашої думки. Перш за все наголошуємо на то-

му, що природу, сутність соціальної відповідальності не слід зводити до тих чи інших форм її вияву, а треба розглядати як наслідок соціальної діяльності, що пов'язана із задоволенням потреб суб'єкта, з його інтересами, пріоритетами, внутрішніми настановами.

Суб'єкт соціальної діяльності є одночасно і суб'єктом соціальної відповідальності. Суб'єктом соціальної відповідальності може бути як окрема особистість, так і різноманітні соціальні групи, колективи, організації, держави, народи, людство в цілому як сукупний суб'єкт соціальної діяльності і відповідальності. Соціальна відповідальність, як випливає з викладеного, не буває абстрактною, безсуб'єктною. Водночас цей феномен передбачає обов'язкову наявність об'єкта соціально відповідальної поведінки, тобто того, за що саме суб'єкт діяльності несе відповідальність, котра покладена на нього або взята ним самим як зобов'язання, норма діяльності.

Ще раз акцентуємо увагу на тому, що абстрактної, безпредметної, безсуб'єктної відповідальності не існує, оскільки не може бути абстрактної, безпредметної, безсуб'єктної діяльності. Слід наголосити й на тому, що відповідальність особи, якої б сфери діяльності вона не зачіпала (економічної, політичної, правової тощо), має у своїй основі соціальний характер, оскільки пов'язана з інтересами соціуму.

Інтереси комплексної характеристики цього складного явища потребують розгляду як окремих елементів, так і системи соціальної відповідальності в цілому. Як системний об'єкт соціальної відповідальності має складну ієрархічну структуру. Провідна роль у цій ієрархії належить особистісному рівню, людині як головному суб'єктові конкретної діяльності.

У ХХ ст. під впливом розвитку теорії і практики соціально відповідальної поведінки поширеним стає усвідомлення того, що бути відповідальним може не тільки індивід, а й інші суб'єкти — групи, спільноти, організації, класи, держава тощо. З'являється ієрархія відповідальності: перший рівень — індивідуальний і другий, більш високий — суспільний (груповий, колективний і т. ін.). Варто зауважити, що з появою соціальної відповідальності певної групи людей (колективів, організацій, громад тощо) концепт персональної відповідальності не втрачає свого значення. Кожний відповідно до своєї місії «...несе відповідальність усередині системи, особливо в тих випадках, коли він своїми діями або неухважністю, або бездіяльністю у вигляді невиконання своїх обов'язків може порушити систему»⁹. Отже, соціальна від-

⁸ Философский энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — С. 469.

⁹ Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк; пер. с нем. под ред. В. В. Степина. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — С. 159.

повідальність не означає відповідальності всіх і без відповідальності кожного.

Соціальна відповідальність особи виникає лише за умов соціальних взаємодій, а отже, вона є активною, актуалізованою складовою життєдіяльності людини. Не можна бути соціально відповідальним поза активною діяльністю. Остання має структурований характер, а тому й соціальна відповідальність особи підлягає структуризації.

Інтереси розв'язання широкого кола завдань науково-прикладного характеру потребують виокремлення таких ступенів соціальної відповідальності особи:

- відповідальність особи стосовно самої себе;
- відповідальність особи стосовно іншої людини;
- відповідальність особи стосовно своїх батьків, дітей і близьких;
- відповідальність особи стосовно соціальної групи;
- відповідальність особи стосовно громади;
- відповідальність особи перед суспільством;
- відповідальність особи перед людством.

Феномен соціальної відповідальності конкретної людини має свою особливу (специфічну) структуру та ієрархію ціннісних настанов. Така ж особлива (специфічна) структура та своєрідна ієрархія ціннісних настанов притаманна й іншим носіям феномена соціальної відповідальності — родині, групам людей, трудовим колективам, громадам, суспільству в цілому.

Формуючи сутність феномена соціальної відповідальності, маємо звернути увагу на його двоїстість та діалектичну єдність суперечностей. Справді, соціальна відповідальність, з одного боку, є внутрішньою мотивацією, природженими і набутими здібностями, які надають нашим вчинкам соціально виваженого, суспільно значущого, духовно-морального характеру. З другого боку, соціальна відповідальність постає як інституція, що передбачає санкції за суспільно неприйнятні дії або за бездіяльність.

Наголошуємо на тому, що настанови зовнішнього характеру, зовнішні інститути-норми здатні вплинути на формування соціально відповідальної поведінки людини за умови, що вони нею сприйняті і вона (людина) є діяльною, прагне зазначеної раніше поведінки. Реальна (внутрішня) соціальна відповідальність особистості є первинною, провідною компонентою цього феномена. Це обумовлено тим, що в основі соціально відповідальної поведінки перебуває внутрішнє «Я», внутрішні настанови на добро, які розвиваються під впливом зовнішніх (суспільних) параметрів відповідальності. Переконані, що

лише реальна соціальна відповідальність як явище світоглядного характеру, в основі котрого — високі морально-духовні якості, може забезпечити соціальну стабільність. Поширення конформізму, егоїзму, інших виявів соціальної безвідповідальності — свідчення девальвації цінностей і настанов, що визначають вектор соціально відповідальної поведінки. Отже, сутність феномена, що розглядається, — це поєднання мотивації, норм, настанов внутрішнього походження (як природжених, так і набутих), доповнених зовнішніми (суспільними) настановами, сприйнятими особистістю.

Для кожної соціальної системи характерною є наявність головного системоутворювального чинника. Для системи соціальної відповідальності таким чинником є інтереси діяльності суб'єктів відповідальності, а також мета і результат цієї діяльності. Основне функціональне призначення системи соціальної відповідальності — продукувати вчинки і поведінку суб'єктів згідно із соціально значущими цінностями, принципами, нормами, що відповідають інтересам, ідеалам і завданням суспільства і потребам саморозвитку особистості. За своїми сутнісними характеристиками система соціальної відповідальності є не матеріальною, а духовно-моральною, в її підґрунті — внутрішня культура людини, цінності, що їх вона сповідує.

Ось чому так важливо, щоб якомога більша кількість людей мала високі морально-духовні якості. Відомий російський філософ С. Франк у своїй праці «Сенс життя», яка вийшла друком у Парижі 1925 року, зазначав: «Кожний з нас, яку б справу він не виконував, мав би частину свого часу витратити на основну справу: на нагромадження всередині себе сил добра, без яких усі інші справи виявляються безглуздими або шкідливими... Ми прагнемо воювати зі злом, організувати наше життя, робити справжню, «практичну» справу; і ми забуваємо, що для цього необхідні перш за все сили добра, які необхідно уміти зрощувати і нагромаджувати в собі»¹⁰.

Відповідальність як іманентний елемент соціальних відносин має бути у взаєминах людей незалежно від того, усвідомлюється чи не усвідомлюється вона конкретним її суб'єктом. Людина як член соціуму об'єктивно повинна відповідати за результати своїх дій, оскільки останні стосуються інтересів інших осіб чи їхніх соціальних груп. У разі, коли людина не усвідомлює об'єктивного характеру своєї відповідальності, коли остання не продукується її внутрішньою культурою, цей член соціуму розглядає себе поза соціально відповідальними відносинами, а відповідальність у його свідомості постає як зовніш-

¹⁰ Цит. за: Генкин Б. М. Основания экономической теории и методы организации эффективной работы / Б. М. Генкин. — М.: Норма, 2007. — С. 62.

ній примус. Соціальна відповідальність виникає вже внаслідок того, що людина живе в суспільстві і має виконувати вимоги, що їх висуває до неї суспільство. Суспільство і особистість у своєму розвитку перебувають у діалектичній єдності, справляють взаємний вплив, складовою їх взаємодій є взаємна відповідальність.

Важливим є усвідомлення того, що соціальна відповідальність є не тільки регулятором, а й життєтворювальним елементом діяльності особи. У будь-якій ситуації людина вибирає свою позицію, спосіб поведінки з кількох можливих. Цей вибір детермінований її потребами, інтересами, внутрішніми настановами, зокрема морально-духовного характеру. При цьому відповідальність виявляється як міра свободи. І якщо свобода передбачає можливість вибору, то відповідальність — це оцінка вибору, вчинків, рішень, оцінка їхньої користі чи шкоди для соціуму. Під впливом домінантних у суспільстві норм буття, світогляду, морально-етичних якостей, внутрішніх переконань у людини формується власна оцінка вчинків, думок, дій, тобто формується власне бачення відповідальності.

Водночас наголосимо, що відповідальність як суб'єктивно оцінювана категорія формується не тільки під впливом особистісних характеристик, внутрішнього «Я». Відповідальність опосередкована й обумовлена також наявними соціальними зв'язками між людьми, реальними суспільними відносинами, соціальними умовами життєдіяльності.

Правомірним є твердження, що відповідальність — це єдність об'єктивних і суб'єктивних її аспектів, це одночасно взаємодія:

- вимог суспільства до особистості, її соціальних якостей;
- світоглядних характеристик людини, її морально-духовних настанов, індивідуального сприйняття характеру суспільних вимог;
- практичної реалізації особистістю суспільних вимог, оцінки діяльності з позиції її відповідності інтересам соціуму.

Комплексна характеристика надзвичайно складного суспільного явища, яким є соціальна відповідальність, потребує її класифікації за низкою критеріїв та дослідження складових (видів), виокремлених за певним критерієм. За критерієм джерела вияву відповідальності остання поділяється на внутрішню і зовнішню. Справді, соціальна відповідальність має діяльнісний характер. Оскільки діяльність людини завжди мотивована, то відчуття відповідальності не може виникнути з нічого. Факторами-мотиваторами можуть бути як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації та настанови особи, так і зовнішні умови її життєдіяльності. Свої вчинки людина оцінює з позицій совісті, обов'язку, інших домінантних у суспільстві норм суспільного буття, які

сприйняті особою та є складовою власного «Я» і внутрішнім суддею.

Внутрішня відповідальність є елементом системи управління людиною самою собою, тоді як зовнішня відповідальність — це фактор управління цією людиною з боку колективу, інститутів держави, суспільства. Зазначимо, що психологи поділяють людей на інтерналів — схильних брати на себе відповідальність за події, що відбуваються в їхньому житті та навколишньому світі, та екстерналів — схильних покладати відповідальність за все, що відбувається, на зовнішні інститути.

Отже, відповідальність може бути як внутрішньою, так і зовнішньою. Вибираючи той чи інший варіант поведінки під впливом внутрішньої відповідальності, особа керується цінностями, які вона сповідує. Зовнішня відповідальність з'являється, коли на діяльність індивіда впливають інститути-норми — норми права, вимоги статуту підприємства, колективного договору, контракту тощо.

Діяльність людини, що регулюється зовнішніми факторами і породжує зовнішню відповідальність, передбачає обмеження свободи вибору. Отже, зовнішня форма соціальної відповідальності постає як міра несвободи. Вона регламентує поведінку людей, обмежує їхню свободу, однак надає вчинкам вектора, за якого не утискаються інтереси соціуму або це утискання мінімізується.

Настанови людини на зовнішню форму відповідальності можуть бути позитивні, негативні або нейтральні. Позитивна настанова особи на наявну зовнішню форму відповідальності — це свідчення того, що потреби, інтереси, цінності індивіда і вимоги суспільства в царині відповідальності суттєво не відрізняються. Сприйняття індивідом зовнішньої форми відповідальності означає усвідомлене обмеження свободи і своїх вимог до соціуму.

Негативна настанова на зовнішню форму соціальної відповідальності — це результат протиставлення індивідуальних інтересів інтересам інших членів соціуму. За такої настанови інститути держави та суспільства вимушені застосовувати до індивіда норми, що мають коригувати його поведінку, надавати їй соціально відповідального характеру за примусом.

Для індивіда та суспільства ідеальною є ситуація, коли внутрішня і зовнішня форма соціальної відповідальності мають однакову спрямованість та їхні «вектори» збігаються. У цьому разі зовнішня соціальна відповідальність сприймається не як нав'язування норм поведінки, зовнішній примус, а як нагадування про суспільно схвалений «вектор» соціальної поведінки.

Система соціальної відповідальності охоплює низку підсистем, і серед них чільне місце належить моральній відповідальності. Остання пов'язана з усвідомленням особистістю морально-духовних ви-

мог, здатністю і готовністю передбачити результати своєї діяльності.

Моральна відповідальність — це відповідальність особи за дотримання моральних принципів і норм, що їх сповідує спільнота, до якої ця особа належить. Моральна відповідальність — це не стільки зовнішня, скільки внутрішня відповідальність людини перед собою, її настанова на те, щоб моральні норми і принципи, яких дотримується особистість і спільнота, що її оточує, збігалися.

Однією з підсистем соціальної відповідальності є її правова (юридична) відповідальність. Юридична відповідальність — це зовнішній ретроспективний різновид соціальної відповідальності, це реакція соціуму на дії або бездіяльність особистості, наслідком яких є утискання інтересів окремих суб'єктів чи інститутів суспільства. Вона виявляється в примушуванні з боку держави чи інших суб'єктів громадянського суспільства до виконання (дотримання) особою певних соціальних норм та вимог через накладання обмежень особистого, морального або матеріального характеру.

З огляду на те, що соціальна відповідальність людини є складним явищем, котре містить і об'єктивну, і суб'єктивну компоненти, явищем, у котрому переплетені суспільні, соціальні норми і морально-духовні якості та настанови людини; явищем, пов'язаним із прагненням людини дотримуватися домінуючих у суспільстві соціальних норм, виконувати свої обов'язки та відповідати за власні дії, сформулювати єдине визначення сутності цього суспільного феномена вельми непросто.

Далі наведемо кілька визначень поняття «соціальна відповідальність людини», які в комплексі відбивають сутність цього феномена.

1. Соціальна відповідальність людини є ні що інше, як факт наявності у структурі її особистісного потенціалу таких цінностей (аксіологічних настанов), як совість, довіра, толерантність, чесність, співучасть, обов'язковість, співчуття, почуття справедливості, правдивість, любов до ближнього, доброта.

2. Соціальна відповідальність людини — це актуалізація особистістю соціально відповідальної поведінки, її постійне відтворення; це вміння її здійснювати, демонструвати на практиці, втілювати у повсякденному житті.

3. Соціальна відповідальність — це одночасно і стан людини (морально-духовний), і процес формування цілісної особистості; водночас це поведінка, що насичена високою духовністю і моральністю, вектором якої є не тільки сама людина, а й інші суб'єкти громадянського суспільства.

4. Соціальна відповідальність людини — це форма вияву її духовно-моральних цінностей та настанов.

5. Соціальна відповідальність людини — це позитивна реакція її людського духу (духовно-мораль-

них якостей) на виклики як власного «Я», так і зовнішнього середовища.

Соціальну відповідальність членів соціуму правомірно розглядати як показник якості трудового потенціалу, чинник набуття конкурентних переваг та забезпечення стійкої соціальної динаміки. Прагнення до здорового способу життя, підтримування та поліпшення фізичного і духовного стану, прирощення людського і соціального капіталу та набуття конкурентоспроможності, пріоритет цінностей, пов'язаних з родиною, з вихованням дітей, особистий внесок у розвиток організації, громади, професійної спільноти та суспільства в цілому, дотримання етичних норм і звичаїв, які визнаються безумовними у соціумі, виявлення активної життєвої позиції, добродійність і допомога нужденним, турбота про гідні умови життя близьких, внесок у збереження та поліпшення стану довкілля — ось далеко не повний перелік конкретних форм соціально відповідальної поведінки людини. Задіяння потенціалу цих форм «працює» на досягнення як особистих цілей членів суспільства, так і на загальний добробут.

Водночас соціально безвідповідальна поведінка врешті-решт обертається проти самої особи. Нездоровий спосіб життя, несформовані особистісні та професійні компетенції, інертність і пасивність, небажання виявити наявні здібності; нехтування родинними обов'язками, недобррозичливе ставлення до оточення, низький авторитет, недотримання норм трудової етики, байдуже ставлення до оточення та збереження довкілля — усе це, як і інші небажані вияви безвідповідальної поведінки, унеможлиблює набуття конкурентних переваг та розширення можливостей особи. Тобто людина сама закриває собі шлях до забезпечення високої якості життя, самореалізації та самоідентифікації людини як працівника, суб'єкта соціально-трудова відносин, члена родини, громади, суспільства.

Резюмуючи, зауважимо, що все викладене — це лише вступні положення до цілісної теорії соціальної відповідальності, комплексне опрацювання якої є одним із нагальних завдань учених різних галузей науки, передусім учених-трудоваків. Тож маємо об'єднати зусилля задля досягнення відчутних зрушень у вивченні теоретичних і прикладних аспектів соціальної відповідальності суб'єктів економічної діяльності та громадянського суспільства.

Також вважаємо за потрібне повідомити, що результати комплексного дослідження проблематики соціальної відповідальності, зокрема таких її аспектів, як відповідальність суб'єктів та інститутів держави і суспільства у сфері сприяння зайнятості, забезпечення якості трудового життя, державно-приватного партнерства, збереження довкілля тощо, будуть репрезентовані в монографії «Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку», кот-